

Mr. sc. Nusreta Kepeš

INKLUZIJA I INTEGRACIJA - NEMINOVNOST I POTREBA NASTAVNE PRAKSE

Sažetak

Razvojem društva, kao i nastojanjima da se respektiraju osnovna ljudska i dječija prava, razvijali su se i različiti koncepti za poboljšanje i pristupačnost obrazovanju djece sa posebnim potrebama. Koncepti koje izdvajamo su integracija i inkluzija. Integracija se kao pojam pojavljuje, prije svega, u smislu školske integracije, što bi značilo “zajedničko pohađanje škole djece raznih rasa nakon ukidanja rasne segregacije, tj. odvojenog školovanja te djece...” (Franković i Pregrad; 1963, 340), dok se kasnije njen domen proširuje i tada podrazumijeva uključivanje djece s teškoćama u razvoju u redovnu osnovnu školu. Drugi pojam koji se javlja u istom kontekstu je inkluzija. Različito se definira, a Klaić (1972, 557) navodi da inclusive znači uključivši, uključivo, obuhvaćajući, sadržavajući. Inkluzija nije samo terminološka zamjena starog procesa, ne ističe različitost kao problem nego kao prednost. Inkluziju možemo shvatiti kao pojam koji je nadređen pojmu integracije, jer podrazumijeva sveobuhvatno uključivanje individue, ne samo u odgojno-obrazovni sistem, već u cjelokupnu društvenu stvarnost. Inkluzija sama po sebi ne podrazumijeva izjednačavanje svih ljudi, već uvažavanje različitosti svakog pojedinca, kojem pruža mogućnost odlučivanja o vlastitom životu i preuzimanje odgovornosti. U okviru integracije spominje se termin djeca s teškoćama u razvoju, a u okviru inkluzije pominje se termin djeca s posebnim potrebama. Pojam djeca s posebnim potrebama nadređen je pojmu djeca s teškoćama, jer pod svoje okrilje obuhvata mnogo više kategorija djece, kao što su, npr., nadarena djeca.

Ključne riječi: inkluzija, integracija, djeca sa poteškoćama u razvoju, modeli integracije, predispozicije inkluzivnog obrazovanja.

Uvod

Koncepcija i organizacija nastave koju je utemeljio J. A. Komensky ostala je neizmijenjena preko tri stoljeća, iako su, posebice u SAD, ali i u nekim evropskim zemljama, činjeni brojni reformni pokušaji za radikalnom izmjenom razredno-satnog sistema. Vršeni su pokusi s nastavom koja je polazila od interesa učenika, slobodnih i neobavezujućih programa, preko rada učenika na projektima, nastavnim listićima, laboratorijama, sa i bez obaveznih udžbenika i sl. Pomenute transformacije tradicionalnog pristupa nastavi nisu imale dug vijek, iako su početne zamisli obećavale revolucionarni raskid s postojećom čvrsto ukorijenjenom praksom. Naime, sve dosadašnje koncepcije koje su radile na reformi pogrešno su shvaćale potrebe učenika, pa su, razumljivo, doživljavale neuspjeh. Dijete se shvaćalo isključivo racionalistički, gdje je naizgled bilo udovoljeno njegovom interesu. Međutim, učenik nije bio u prilici provoditi recepciju gradiva prema svojim afektivnim porivima, gdje bi bio ostvaren njegov individualni maksimum. „Gradivo je u svijesti učenika dobivalo kaleidoskopske konture, nikad istinski doživljeno, bez motivacije recipijenta da u njemu pronade bitne veze i odnose, bliže i dalje relacije, te da razvije faktore divergentne produkcije...”¹

Decentralizacija obrazovnog sistema u BiH

„Dječiji napredak treba da bude ključni cilj cjelokupnog nacionalnog razvoja.“ Ovo su riječi koje su izrečene na najvećem skupu svjetskih vođa okupljenih u UN u septembru 1990. Od 190 članica OUN, koliko ih ima u svijetu, 187 je potpisalo Konvenciju o pravima djeteta, obećavajući da će poduzeti sve odgovarajuće zakonske, upravne i druge mjere za implementaciju prava priznatih u ovom dokumentu, koji je vođen principom *djeca prije svega*.² Imajući u vidu da je naša zemlja potpisnica ovog dječijeg

¹ Dr. Marko Stevanović, *Modeli kreativne nastave*, Tuzla, 2000.

² Nešto više u mini-primjerku knjižice *Djeca prije svega*, koja se može dobiti u uredu UNICEF-a

ustava, ona treba da bude spremna preuzeti i odgovornost u slučaju nesprovođenja ugrađenih mehanizama koji su obavezujući u ovom dokumentu. Nakon osam godina otkako je Konvencija stupila na snagu, svjedoci smo da se ove temeljne vrednote minimiziraju i ne sprovode u potpunosti. Džejms P. Grant, nekadašnji izvršni direktor UNICEF-a, ističe da se stepen civilizacije jednog društva vrednuje po tome koliko to društvo brine i štiti svoju djecu, te da se na taj način provjerava njegova humanost koja odlikuje njegovu budućnost.

Kada govorimo o pravima onesposobljene djece i članu 23. Konvencije, možemo istaknuti da se ona djelimično ili nikako ne sprovodi.³ Iako je djeci s posebnim potrebama zagarantirano pravo na odgoj i obrazovanje zajedno sa svojim vršnjacima, još uvijek je prisutna segregacija ove djece, koja su izdvojena u specijalna odjeljenja pri redovnoj osnovnoj školi. Premada smo svjesni da socijalna prihvaćenost djece sa posebnim potrebama u redovni obrazovni sistem u velikoj mjeri ovisi o promjeni ukorijenjenih negativnih stavova, možemo kazati da je uloga nastavnog kadra i roditelja djece čija djeca redovno pohađaju nastavu prilično velika u prevazilaženju ovih stavova.

Promjena obrazovnog sistema

Decentralizacija u Bosni i Hercegovini još u ratu je zahvatila školski sistem. Ona se sve više očituje u promjenama na planu odgojnog rada, novim metodološkim rješenjima, novom položaju učenika u odnosu na nastavnika, posebnoj ulozi nastavnika i timskom radu. Proces ozbiljnije transformacije navedenih činilaca pedagoškog rada još nije započet, te se mora skrenuti pozornost na zapostavljene potrebe djece, probleme u njihovom ponašanju te bespomoćnost nastavnika da im pomognu na adekvatan način. Još uvijek ne postoje jasne predstave o tome kako uključiti djecu sa posebnim potrebama u redovni obrazovni sistem, te koje smjernice kreirati kako bi njihova prihvaćenost u društvu bila u potpunosti zadovoljena. Već duže vremena teme okruglih stolova, stručnih skupova, tribina i raznih simpozija usko su vezane za reformu odgojno-obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini, koja vodi ka

³ Po članu 23. Konvencije o pravima djeteta, države-potpisnice priznaju pravo onesposobljenom djetetu na uspješan pristup obrazovanju i školovanju na način koji mu pomaže da postigne što potpuniju društvenu integraciju i individualni razvitak.

iznalaženju rješenja da se postojeći edukativni sistem približi standardima savremenog svijeta. Jedna od temeljnih stavki koja zagovara promjenu obrazovnog sistema je uvođenje inkluzije u obrazovni sistem, koja je već decenijama prisutna u zapadnoevropskim zemljama.⁴ Kada govorimo o ovakvom vidu obrazovanja, neminovno je spomenuti konferenciju koja je održana u Španiji 1994. god., čija je namjera bila unaprijediti obrazovni sistem kroz ideje koje zagovaraju promoviranje inkluzivnog obrazovanja.⁵ Polazeći od Deklaracije o pravima djeteta, jedan od zaključaka Konferencije bio je da se djeca ometena u razvoju na sistematski način postepeno integriraju u regularan odgojno-obrazovni sistem.⁶

Preduvjeti za primjenu inkluzivnog obrazovanja

Primjena inkluzije u odgojno-obrazovnom sistemu je kreirana kao odgovor na radikalne promjene u društvu, koje su uvjetovane poplavom informacija iz zemalja gdje se integracija uvodi decenijama.⁷ Na osnovu historijskog iskustva na polju inkluzije kao nove paradigme, možemo kazati da ona predstavlja veliki izazov u cilju ostvarenja potpune društvene uloge. Osnovna paradigma je usmjerena ka uvažavanju dječije individualnosti, gdje je odgojno-obrazovni proces stavljen u novu poziciju. Primjena inkluzije nije ovisna samo o promjeni važećih zakonskih propisa, kako je gore navedeno, već ona, svakako, nameće potrebu da se koriste iskustva zemalja u kojima se već duže vremena provodi inkluzija. Prihvatanje inkluzije, po mišljenju mnogih autora, otvara put za

⁴ "U zapadnoevropskim zemljama učenici sa posebnim potrebama se sve više obrazuju u redovnim školama, po logici da specijalne potrebe nisu fiksirane jednom zauvijek i da socijalna i obrazovna integracija može poboljšati medicinske ili druge nepovoljne uslove. Ustanovljeno je da takvi pristupi nisu prikladni za sve učenike, posebno za one koji imaju ozbiljnije fizičke ili mentalne hendikepe." (Dio iz izvještaja Savjeta Evrope za Svjetsku banku: *Obrazovanje u BiH*)

⁵ Od 7-10 juna 1994. god. španski grad Salamanka bio je domaćin svjetske konferencije o obrazovanju sa posebnim namjenama. Na ovom skupu učestvovalo je 300 učesnika koji su bili predstavnici iz 92 zemlje. Oko 25 međunarodnih organizacija podržalo je ovu konferenciju, na kojoj je inkluzija prihvaćena kao norma.

⁶ Zanimljivo je spomenuti da je na ovoj konferenciji, koja je održana od 15. do 17. aprila '98. god. u Sarajevu, prisustvovala Helen Keller, slijepa i gluhonijema književnica koja je svojom upornošću dostigla titulu doktora)

⁷ Adaptirano iz Caine i Caine, *Povezivanje*

razvoj pozitivnih vrijednosti: saradnja nasuprot suprotstavljanju, socijalne interakcije umjesto izolacije, međuovisnosti i prijateljstvo umjesto osamljivanja.⁸ Nesporna je činjenica da su promjene potrebne i da proces odgoja i obrazovanja mora pratiti zahtjeve koje savremeni svijet pred njega postavlja. U velikom broju evropskih zemalja inkluzija se uvodi više decenija, ali još uvijek nisu sva djeca u taj proces integrirana. Stoga ovom problemu treba prilaziti sistemski, stvarajući preduvjete za specifičan vid odgojno-obrazovnog rada. Kod uvođenja inkluzije u obrazovni sistem nužno je provesti niz sistemskih mjera koje će stvoriti zakonske pretpostavke za integraciju djece i omladine s teškoćama u razvoju u redovan školski sistem. Primjena ovakvog modela u našem obrazovnom sistemu prije svega zahtijeva: unapređenje *curriculuma* kreiranjem fleksibilnih nastavnih planova i programa prilagođenih individualnim potrebama svakog djeteta; reguliranje pravnog sistema i sistema podrške; ostvarenje fizičkih uvjeta za prihvatanje onespособljene djece, uz opremljene prostorije i adekvatna nastavna sredstva; dobro razrađene različite nastavne metode, kroz participiranje i dizajniranje programa učenja koji odgovaraju individualnim sposobnostima učenika; usklađeno brojno stanje u odjeljenjima; modificiranje nastavnih sadržaja; potrebna tehničko-materijalna opremljenost (osiguranje transporta invalidnih lica, osiguravanje kolica, aparata za auditivne treninge gluhih, Brailleovo pismo, mnoštvo literature...); promjena na nivou školskog menadžmenta kroz profesionalno vođenje i usmjeravanje; sprovođenje sistemskih mjera u partnerstvu sa roditeljima i lokalnom zajednicom, u smislu pripreme za prihvatanje djece sa posebnim potrebama; adekvatna priprema učenika za prihvatanje svojih vršnjaka koji imaju poteškoće u razvoju; dobro obučeni nastavnici; uključivanje stručnjaka specijaliziranih za različite vidove onespособljenosti djece.

INTEGRACIJA - NEMINOVNI DIO INKLUZIJE

Integracija se najčešće odnosi na prihvatanje djece usporenog kognitivnog razvoja u redovan odgojno-obrazovni sistem, u cilju optimalnog razvoja djeteta i minimizacije efekata etiketiranja i stigmatiziranja ove populacije. Ona ne znači uključivanje sve djece s teškoćama u razvoju u redovne škole, već, u zavisnosti od stepena

⁸ Dr. Obrad Šarenac, *Inkluzija ili potpuno uključivanje (Djeca sa posebnim potrebama*, str. 83)

oštećenja, ona se upućuju na tretman u posebne institucije koje su specijalizirane za takvu pomoć. Danas u svijetu preovlađuje utjecaj humanističke pedagogije i psihologije, koje preferiraju tzv. integracionu i inkluzivnu nastavu. Neke psihološko-pedagoške pretpostavke koje opravdavaju koedukacionu (integracionu i inkluzivnu) nastavu navedene su u različitim modelima integracije koji su se u svijetu pokazali veoma uspješnim i bili prijelaznica ka inkluzivnom obrazovanju. Krajem šezdesetih godina 20. stoljeća počela se u svijetu preispitivati etička opravdanost izdvajanja djece s posebnim potrebama od ostatka ljudske populacije, u čemu je kao medicinski model bila sistematski i dugo prakticirana segregacija djece s posebnim potrebama, utemeljena potrebom *liječenja* njihovih nedostataka, *popravljanja djeteta*, *pripreme* za školu i *povratka* u najbližu lokalnu sredinu (Whittaker, 1995, prema: Bratković i Teodorović, 2002.). Specijalna škola i njeni *stručnjaci* bili su prisutni i zaduženi da brinu kako bi se dijete *osposobilo* i vratilo u društvo. Međutim, nasuprot medicinskom modelu, slijedeći modeli pokazali su se veoma uspješnim u integraciji djece sa posebnim potrebama:

Kaskadni model (invertirana piramida)

Ovaj model, kojeg je sedamdesetih godina prošlog stoljeća utemeljila Evelyn Deno, baziran je na odgojno-obrazovnom kontinuumu koji teži ka ostvarenju što slabije restriktivne sredine u nastojanju da svakom djetetu osigura takvo ozračje od kojeg će imati najviše koristi. Ovaj model je kreiran kroz slijedeće nivoe: uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovan odgojno-obrazovni sistem (djeca koja mogu napredovati bez medicinskih ili drugih pomoćnih terapija); pohađaje redovne škole, uz dodatne stručne tretmane; djelimičan boravak u specijalnom, a djelimično u redovnom odjeljenju; svakodnevni i potpuni boravak u specijalnom odjeljenju; smještaj djeteta u specijalne ustanove; djeca koja nisu obuhvaćena nikakvim tretmanom specijalnih ustanova, nego su vezana za dom i obitelj. I, posljednji nivo uključuje djecu koja su hospitalizirana i o kojima brinu needukacijske službe (zdrastvene, socijalne...)

Model parcijalne integracije

Model je kreiran na principu posebnog odjeljenja, kojeg sačinjava tročlana skupina djece sa višestrukim teškoćama u razvoju. Nastavni plan i program se realizira pod posebnim

uvjetima i prilagođen je svakom pojedinom djetetu, u zavisnosti od stepena oštećenja. Cjelokupana podrška i edukacija je vođena od strane stručne službe koja obavezno uključuje defektologa.

Dunnov model

Dunn (1973) modificirao je *kaskadni model*, u kome je potaknuo razrade izbora programa koji su prilagođeni oblicima oštećenja kod djece. On dijeli djecu na četiri kategorije i u skladu sa tim utvrđuje jedanaest organizacijskih planova koji se prožimaju od potpune integracije do potpune segregacije.

Model individualizacije

Muth (1975) kreirao je ovaj model, koji je baziran na individualnom radu sa djecom koja imaju poteškoća u razvoju. On ne isključuje mogućnost rada i druge djece po ovoj metodi, ukoliko imaju senzorna ili tjelesna oštećenja. Metodologija rada je kreirana tako što su djeca uključena u posebne dopunske edukativne tretmane, uz osiguranje stručnih lica.

Reynoldsov model integracije

Reynolds (1989) kreirao je model koji je direktno vezan za smještaj učenika u institucije koje odgovaraju njihovim sposobnostima. Naime, on zagovara boravak djece u specijalnim uvjetima samo u slučaju neophodne potrebe. Kada se ostvare minimalne pretpostavke za njihovu integraciju, automatski se realizira prelazak u redovnu školu, koja uključuje rehabilitativne programe *part-time* u radu sa ovom djecom. Naredni nivo podrazumijeva uključivanje djece u program *full-time*, a nastava na ovom nivou odvija se po posebnom programu.

Model parcijalne integracije – sistem posebnih soba

Ovaj model se već duže vremena koristi u američkom društvu. Naime, kreiran je tako da djeca koja imaju poteškoće u učenju budu smještena u redovnu školu u kojoj egzistira jedna prostorija, tzv. *posebna soba*. U određenim vremenskim intervalima ova djeca borave u ovoj prostoriji i primaju stručnu pomoć od strane defektologa ili drugih stručnih lica.

Model patronaže

Ovaj model, tzv. *model odgojno-obrazovne rehabilitacije*, jest oblik rada koji se primjenjuje u porodici ili u hospitalizacijskim institucijama. Obuhvata rad s djecom koja su hronično oboljela ili imaju teške oblike tjelesnog invaliditeta.

Integracija po Mortenu Soderu

U toku odgojno-obrazovnog procesa Morten Soder pominje tri oblika integracije: fizičku, funkcionalnu i socijalnu integraciju.

- Fizička integracija znači smanjenje fizičke barijere između razvojno ometene osobe i normalno razvijene osobe. Ovdje osobe zajedno provode vrijeme i *miješaju* se, ali svaka grupa za sebe obavlja aktivnost.
- Funkcionalna integracija znači kratku funkcionalnu distancu između dvije grupe. Visok stepen funkcionalne integracije znači obavljanje zajedničkih aktivnosti uz istovremeno korištenje istog osoblja.
- Socijalna integracija je stepen kod koga kontakt-komunikacije udružuju dvije grupe. Zavisno od ometenosti, postoji više stepeni socijalne integracije, koje su pod manjim nadzorom odraslih.⁹

Socijalna integracija je najviši stepen, koji uključuje fizičku i funkcionalnu integraciju.¹⁰ Tolon i Belsky (1985) ističu da je socijalna integracija ostvarena u onim sredinama gdje je prisutan najviši stepen komunikacije, spontanosti i harmoničnog rada. Od devedesetih godina, u okviru **socijalnog modela**, inkluzija se nameće kao nadređeni pojam integraciji (Mišić, 1995.), koja podrazumijeva potpuno izjednačavanje u pravima osoba s teškoćama s prosječnom populacijom, potpuno uključivanje u društvo, tako da se osobe s teškoćama neće više moći promatrati i vrednovati prema njihovim nesposobnostima, ograničenjima i teškoćama, nego prema brojnim sposobnostima, interesima, jakim stranama (potencijalima) i pravima. Inkluzija ohrabruje svaku osobu, odnosno svako dijete s intelektualnim teškoćama da preuzme, uz pomoć roditelja-staratelja, učitelja i edukatora, potpunu odgovornost za svoje učenje i ponašanje (Whittaker, 2000.), što, s druge strane, značajno utječe na dobru međusobnu

⁹ Preuzeto iz Prosvjetnog lista, febr. 2000. Dio teksta iz članka Ruže Tomić

¹⁰ Integracija kao ideja poznata je bila još u prijeratnom periodu. Slovenija je prednjačila, dok je Hrvatska 80-tih godina ozbiljnije prišla rješavanju ove problematike.

komunikaciju i saradnju po principu *svi za jednoga, jedan za sve* (Teodorović, 1995.). Da bi tačno ocijenili koji će vid integracije biti sproveden za određeno onesposobljeno dijete, valjana prognostika od strane stručnih lica važan je preduvjet daljeg rada sa ovom djecom. „Dobro postavljena dijagnoza pretpostavlja i dobro planiranje i programiranje primjenljivih rehabilitacijskih postupaka. Na osnovu dijagnostike utvrđuje se položaj djeteta spram druge djece.“ (Stančić, 1985) Socijalna integracija obuhvata edukativni, obrazovni i rehabilitacijski dio od njene najranije faze. „Stoga, cijeli odgojno-obrazovni proces tijesno je povezan i u mnogome zavisi od prethodnih komponenti, kao što su: prevencija, dijagnostika i prognostika. Ranim tretmanom mogu biti korigovani mnogi nedostaci još prije polaska djeteta u školu. Time mu je omogućen sigurniji start za savladavanje edukativnog programa.“ (Teodorović, 87) Predškolski odgoj, kao prvi stepen organiziranog odgojno-obrazovnog sistema i društvene brige o najmlađima, značajan je faktor općeg napretka u društvu. On ističe potrebu za predškolskim odgojem i obrazovanjem normalno razvijene djece, koji ukazuje na velike mogućnosti za svestrano- odgojnog djelovanja. Međutim, ta potreba je još izraženija kada su u pitanju djeca s teškoćama u razvoju. Rano djetinjstvo je period najbržeg razvoja u odnosu na ostale faze ljudskog života, te ne ostvari li se učenje u optimalnom vremenu, nastaju štetne i često trajne posljedice. (Ljubešić, 1988.)

Proces integracije

Uz pretpostavku da se ostvare svi preduvjeti za uvođenje inkluzije u zakonsku regulativu, te da su urađene sve pripreme za prihvatanje onesposobljene djece u redovne škole, postavlja se pitanje, koji vid integracije će se sprovoditi pri uključivanju učenika u *regularna* odjeljenja? Mel Ainscow, Hopkins, Southwoth i West naglašavaju šest uvjeta za uspješan razvoj inkluzije, koji nam mogu poslužiti kao dobra vodilja u ostvarivanju baznih ciljeva pri uključivanju djece sa posebnim potrebama u redovnu nastavu:

- Vodstvo koje nije usmjereno samo od strane direktora, nego svih koji su uključeni u rad škole. Ainscow ističe važnost lidera za stvaranje jasnih vizija inkluzije. Suprotno autoritetu, stvaraju se i timovi čiji je rad baziran na znanju i iskustvu. U

ovom preduvjetu pažnja je usmjerena na klimu koja utječe na rješavanje problema i dodjelu vodećih funkcija članovima osoblja.

- Aktivno uključenje učenika i roditelja u proces inkluzije. On, pored uključivanja učenika i roditelja, podrazumijeva uključivanje nastavnika kroz planiranje nastavnih sadržaja i organizaciju nastavnih metoda u radu sa učenicima.
- Planiranje koje se ogleda kao produkt planske aktivnosti, koje može da podliježe povremenim revizijama.
- Koordinacija koja se odnosi na povećan stepen uključenosti nastavnika i drugih nositelja funkcija prema dogovorenim načelima i ciljevima rada. Nastavnici imaju dovoljno autonomije da bi donijeli odluke koje se tiču individualnog rada učenika. Svjesni su postojanja utjecaja neformalnih grupa na formalne strukture koje egzistiraju u odgojno-obrazovnom procesu.
- Ispitivanje i refleksija je važna za uspostavljanje sistematičnog prikupljanja, analize i interpretacije informacija u školi. Ona znači da je potrebno uključiti svo osoblje u informacijski menadžment.
- Usavršavanje osoblja ima značajan utjecaj na razmišljanje i praksu koja je povezana sa razvojem i unapređenjem rada škole. Ključne komponente usavršavanja osoblja su: exploracija teorije ili opisa vještina; strategija, modeliranje ili demonstracija vještina; praksa u stimuliranim sredinama; strukturiran povratni odgovor, *feed-back*; motivacija.

S obzirom da je Zakonom o osnovnom obrazovanju predviđeno uključivanje djece s posebnim potrebama u redovne škole i razrede, ali ne i osiguranje adekvatne podrške toj djeci, ostaje obaveza da se redovni nastavni programi prilagode individualnim potrebama učenika, da se prilagode tehnike i metode podučavanja i učenja, kao i da se osigura pozitivna socijalna klima. Nastavni proces u školi nužno mora odražavati i uvažavati ovu činjenicu i mora biti organiziran tako da se maksimalno sačuva i zaštititi edukacijsko-socijalizacijski potencijal svakog učenika.

Literatura

- Ainscow, M., 1991, *Effective schools for all*, London, David Fulton Publishers
- Andrilović, Cudina, 1988, *Psihologija učenja i nastave*, Školska knjiga, Zagreb
- Brennan, W. K., 1985, *Curriculum for Special Needs*, Philadelphia, Open University Press-Milton Keynes
- Brennan, W. K., 1987, *Changing Special Education Now*, 2nd edition, Philadelphia, Open University Press-Milton Keynes
- Corbett, J., 2001, *Supporting Inclusive Education*, London, Routledge Falmer
- Ferguson, D. L., 1988, *Designing Classroom Curriculum for Personalized Learning*, Module 1D, University of Oregon
- Forest, M., 1988, *Full inclusion is possible*, Impact, 1, 3-4
- Mustać, Vicić, *Rad s učenicima s teškoćama u razvoju u osnovnoj školi*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- Salend, S. J., 1998, *Effective mainstreaming-creating inclusive classrooms*, 3rd edition, New Jersey, Prentice Hall-Upper Saddle River
- Smith, F., 1986, *Insult to intelligence*, New York, Arbour House
- Stakes, R., Hornby, G., 2000, *Meeting Special Needs in Mainstream Schools*, A Practical Guide for Teachers, 2nd edition, London, David Fulton Publishers

INCLUSION AND INTEGRATION AS THE UNAVOIDABLE OF THE TEACHING PRACTICE

Summary

Current educational reform in Bosnia and Herzegovina that is aimed at establishment of more humanistic and quality system, considers «Education for all» which means that Bosnia and Herzegovina works on opening its schools for pupils from all social and other contexts, from different backgrounds, and with different abilities. Inclusive education is a key component of the educational reform program, which provides all children with opportunity to attend regular schools in their neighbourhood, irregardless of physical, intellectual, social, emotional, language and other abilities. Practically inclusive education embraces all pupils, no matter of abilities, respecting the right of children to address their individual needs within the teaching process. These requirements have to be fulfilled by adjusting the curriculum to individual needs, adjusting the methods, strategies of teaching as well as general interaction and communication in the classroom. Creating an inclusive school where all pupils are acknowledged, valued and respected, involves not just teaching strategies to be designed and curriculum determined to respond to a range of pupil differences, but the curriculum must address the many ways in which pupil's differ. I think that we need to think about function of inclusive education. It is not only integration of children with special needs than also something more. We need to develop developmental programs, to improve special knowledge of our teachers, to educate them to work with different children. Inclusive education is in the beginning phase, i.e. in the phase of idea in our country. Our standard is below all normal demands of civilized world, but this is not the reason why we should not begin with inclusive education, at least to the extent in which we can create basic conditions and meet *starting standards*.